

LITERATUUR VAN DE MODERNE TIJD

Nederlandse en Vlaamse letterkunde
in de 19^e en 20^e eeuw

ERICA VAN BOVEN EN MARY KEMPERINK (bewerking)

uitgeverij
coutinho

Literatuur van de moderne tijd

LITERATUUR VAN DE MODERNE TIJD

Nederlandse en Vlaamse letterkunde in de negentiende en twintigste eeuw

Erica van Boven en Mary Kemperink (bewerking)

uitgeverij | C
coutinho

bussum 2021

Portretten voorzijde omslag

- Rij 1 Anna Bosboom-Toussaint (1812-1886); Guido Gezelle (1830-1899);
Virginie Loveling (1839-1923); Eduard Douwes Dekker (1820-1877);
Hendrik Conscience (1812-1883); Louis Couperus (1863-1923)
- Rij 2 Hélène Swarth (1859-1941); August Vermeylen (1872-1945);
Karel van de Woestijne (1878-1929); Willem Elsschot (1882-1960);
Eduard du Perron (1899-1940); Carry van Bruggen (1881-1932)
- Rij 3 Paul van Ostaïjen (1896-1928); M. Vasalis (1909-1998);
Louis Paul Boon (1912-1979); Hugo Claus (1929-2008);
Monika van Paemel (1945); Willem Frederik Hermans (1921-1995)
- Rij 4 Jan Wolkers (1925-2007); Hella Haasse (1918-2011); Conny Palmen (1955);
Arnon Grunberg (1971); Stefan Hertmans (1951); Hafid Bouazza (1970)

Portretten achterzijde omslag

- Rij 1 Nicolaas Beets (1814-1903); Frederik van Eeden (1860-1932)
- Rij 2 Herman Teirlinck (1879-1967); Marnix Gijssen (1899-1984)
- Rij 3 Jeroen Brouwers (1940); Ronald Giphart (1965)

© 2006 Uitgeverij Coutinho bv

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

Eerste druk 2006, vierde oplage 2021

Uitgeverij Coutinho

Postbus 333

1400 AH Bussum

info@coutinho.nl

www.coutinho.nl

Noot van de uitgever

Wij hebben alle moeite gedaan om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Personen of instanties die aanspraak maken op bepaalde rechten, wordt vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

ISBN 978 90 6283 494 5

NUR 621

Voorwoord

Dit boek is een bewerking van een tekst van de hand van J.M.J. Sicking, een tekst die jarenlang de basis heeft gevormd van de colleges moderne letterkunde van de opleiding Nederlands aan de Rijksuniversiteit Groningen. Onze rol heeft erin bestaan dat wij, na de pensionering van de auteur en met zijn instemming, de tekst hebben ingekort, her en der herschreven en aangevuld; bovendien hebben we een hoofdstuk toegevoegd over de literatuur van de laatste twee decennia.

De opzet van het boek hebben we intact gelaten: een literatuurgeschiedenis die veel aandacht besteedt aan de historische, maatschappelijke en culturele context waarin de literatuur functioneerde en die verder grotendeels is opgezet aan de hand van poëtische opvattingen en stromingen als kader waarbinnen auteurs, teksten en tijdschriften aan bod komen.

Nu de literatuurgeschiedschrijving al zo lang onderwerp van discussie is heeft een opzet als deze wel enige toelichting nodig. Een boek waarin de gecanoniseerde teksten uit de Nederlandse en Vlaamse letterkunde worden gepresenteerd, zonder dat de totstandkoming van die canon wordt getoond of geproblematiseerd, zonder dat de scheiding tussen 'hoge' en 'lage' literatuur wordt besproken en zonder dat expliciet aandacht wordt besteed aan de laatste ontwikkelingen in de literatuurwetenschap, is niet meer vanzelfsprekend. Toch zijn wij van mening dat dit boek in een behoefte voorziet. Aan de Nederlandstalige universiteiten en hogescholen neemt de overdracht van de literaire teksten die door de tijd heen als belangrijk, waardevol en vernieuwend zijn beschouwd, nog steeds een belangrijke plaats in. Kennis van en inzicht in de Nederlandse en Vlaamse letterkunde, haar ontwikkeling en achtergronden is een vereiste voor de neerlandicus in spe en biedt de basis voor verder vragen, onderzoeken en problematiseren.

Het boek is bedoeld voor het onderwijs aan universiteiten en hogescholen. Met de historische en culturele achtergronden en de vele voorbeelden, in combinatie met het (nog te verschijnen) tekstboek, wordt een cursus geboden waarmee docenten en studenten, naar onze ervaring, goed kunnen werken. Dat het daarnaast bedoeld is voor ieder ander die belangstelling heeft voor de moderne letterkunde en daar graag iets over leest of opzoekt, spreekt voor zich.

Een verantwoording van de voornaamste bronnen waarvan de auteur en de bewerkers gebruik hebben gemaakt, is achterin opgenomen.

Groningen, 2006

Erica van Boven en Mary Kemperink

Inhoud

HET TIJDVAK 1830-1880

1	Achtergronden bij de literaire ontwikkelingen 1830-1880	13
1.1	Ter inleiding	13
1.2	Politieke achtergronden	15
1.3	Sociaaleconomische achtergronden	18
1.4	Godsdienst	20
1.5	Wetenschap en filosofie	21
1.6	Indeling in richtingen en stromingen	23
2	Literaire ontwikkelingen 1830-1850	25
2.1	Centra van literair leven	25
2.2	De romantische natuurfilosofie	26
2.3	De romantische levenshouding	28
2.4	De term 'romantisch'	30
2.5	Romantische literatuuropvattingen	30
2.6	Humor	35
2.7	Romantische thematiek	36
2.8	Biedermeier	39
2.9	De poëzie	41
2.10	Het proza	46
2.11	Het toneel	52
3	Literaire ontwikkelingen 1850-1880	54
3.1	Centra van literair leven	54
3.2	Het realisme	56
3.3	De poëzie	57
3.4	Het proza	59
3.5	Koloniale letterkunde	63
3.6	Het toneel	66
3.7	Guido Gezelle	69
3.8	Het essay en de kritiek	70

HET TIJDVAK 1880-1918

4	Achtergronden bij de literaire ontwikkelingen 1880-1918	75
4.1	Politieke achtergronden	75
4.2	Sociaaleconomische achtergronden	77
4.3	Maatschappelijke stromingen	79
4.4	Wetenschap	85
4.5	Godsdienst en filosofie	87
4.6	Fin de siècle	89
4.7	Afbakening van het tijdvak: de literaire ontwikkelingen in grote lijnen	92
5	Literaire ontwikkelingen 1880-1895	98
5.1	Stemmingskunst	98
5.2	Stemmingspoëzie	103
5.3	Stemmingsproza	108
5.4	Het naturalistische proza	110
5.5	Het naturalistische toneel	120
5.6	Koloniale letterkunde	123
5.7	Het essay en de kritiek	126
6	Literaire ontwikkelingen 1895-1918	128
6.1	Symbolisme	128
6.2	De symbolistische poëzie	131
6.3	Het symbolistische proza	134
6.4	Het symbolistische toneel	137
6.5	Gemeenschapskunst	140
6.6	Bezielde retoriek	143
6.7	Neoromantiek	144
6.8	Het realistische proza	145
6.9	Kritiek/essay/column	148

HET TIJDVAK 1918-1940

7	Achtergronden bij de literaire ontwikkelingen 1918-1940	151
7.1	Afbakening en indeling van het tijdvak	151
7.2	Nederland en Vlaanderen	152
7.3	Politieke en sociaaleconomische achtergronden	152
7.4	Koloniale ontwikkelingen	156
7.5	Veranderingen in het dagelijkse leven	158
7.6	Vitalisme en ondergangsbesef	160
7.7	Freud	160
7.8	Verzuiling	162
7.9	Veranderingen in het culturele leven	163

7.10 Vernieuwing in de kunst: historische avant-garde en modernisme	164
7.11 Avant-garde als vernieuwing en voortzetting: kernpunten	165
7.12 De afzonderlijke ismen	169

8 Literaire ontwikkelingen 1918-1930 177

Vlaanderen

8.1 Humanitair expressionisme: poëzie	177
8.2 Expressionistisch proza	179
8.3 Expressionistisch toneel	179
8.4 Tegenstemmen	181
8.5 De ontwikkeling van Paul van Ostaïjen	181

Nederland

8.6 Tijdschriften: verzuiling van het literaire leven	185
8.7 Futuristische en expressionistische invloeden	186
8.8 Expressionistisch proza	190
8.9 Tussen traditie en vernieuwing: Slauerhoff	192
8.10 Nijhoff	193
8.11 Dichters en de actualiteit	195

9 Literaire ontwikkelingen 1930-1940 197

Vlaanderen

9.1 Romanvernieuwing	197
----------------------	-----

Nederland

9.2 Vorm of vent	201
9.3 Poésie parlante	203
9.4 Romanvernieuwing in de jaren dertig	204
9.5 Dichters rond <i>Werk</i> en <i>Criterium</i>	214
9.6 Gerrit Achterberg	216

HET TIJDVAK 1940-1985

10 Achtergronden bij de literaire ontwikkelingen 1940-1985	221
10.1 Afbakening en indeling van het tijdvak	221
10.2 De literaire verwerking van de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog	222
10.3 De literaire verwerking van de dekolonisatie	225
10.4 Maatschappelijke ontwikkelingen in de jaren veertig en vijftig	227
10.5 Veranderingen in taalgebruik en spelling	228
10.6 Maatschappelijke ontwikkelingen in de jaren zestig en zeventig	229
10.7 Boekenmarkt en media	234

11	Literaire ontwikkelingen 1940-1960	236
11.1	Het literaire leven in Nederland en Vlaanderen na de oorlog: oude en nieuwe tijdschriften	236
11.2	De Beweging van Vijftig	239
11.3	Andere dichters en dichtersessen uit de jaren vijftig	247
11.4	Hoofdpijnen in het verhalende proza rond 1950	248
11.5	Individueel optredende auteurs	257
11.6	Toneel en essay	258
12	Literaire ontwikkelingen 1960-1985	259
12.1	Het literaire leven in Nederland en Vlaanderen: nieuwe tijdschriften	259
12.2	Nieuw realisme: de Zestigers	261
12.3	Meer richtingen in de poëzie	263
12.4	Hoofdpijnen in het verhalende proza uit de jaren zestig en zeventig	267
12.5	Toneel	273
12.6	Het essay en de kritiek	275
 HET TIJDVAK 1985-HEDEN		
13	Achtergronden bij de literaire ontwikkelingen 1985-heden	279
13.1	Politieke en maatschappelijke achtergronden	279
13.2	Culturele veranderingen en vernieuwingen in de kunst	281
14	Literaire ontwikkelingen 1985-heden	285
14.1	Postmodernisme	285
14.2	Postmodernistische poëzie	288
14.3	Postmodernistisch proza	291
14.4	Vernieuwing van de historische roman	294
14.5	Koloniale en postkoloniale literatuur	298
14.6	De column	300
14.7	Interculturele letterkunde	301
14.8	De lezer als consument/het boek als product	304
Illustratieverantwoording		308
Bibliografie		314
Personenregister		315
Zakenregister		322

Het tijdvak 1830–1880

Als de ziele luistert
spreekt het al een taal dat leeft,
't lijzigste gefluister
ook een taal en teeken heeft:
blâren van de boomen
kouten met malkaar gezwind,
baren in de stroomen
klappen luide en welgezind,
wind en wee en wolken,
wegelen van Gods heiligen voet,
talen en vertolken
't diep gedoken Woord zoo zoet...
als de ziele luistert!

Guido Gezelle (Uit: *XXXIII kleengedichtjes*)

1

Achtergronden bij de literaire ontwikkelingen 1830–1880

1.1 Ter inleiding

Vlaamse en Nederlandse letterkunde

Het begin van de moderne letterkunde in Nederland en Vlaanderen wordt doorgaans gesitueerd rond 1830. Al was België in dat jaar begonnen zich van Nederland los te maken, toch vormde het culturele leven in Nederland en Vlaanderen de jaren daarop in veel opzichten nog zo'n eenheid dat de literatuur van deze periode als één geheel kan worden behandeld.

Letterkunde als een niet-gescheiden domein

De letterkunde in deze periode was nog niet een van het openbare leven afgescheiden domein, zoals later in de negentiende eeuw en zeker in de twintigste eeuw het geval zou zijn. Tot aan 1880 ongeveer profileerde de literatuur en alles wat daarmee te maken had (kort gezegd: het literaire leven) zich niet als een terrein dat los zou staan van politiek, maatschappij, godsdienst en wetenschap. Integendeel, het verband tussen literatuur en andere, niet-esthetische domeinen werd eerder aangehaald dan doorgesneden. Literatuur had een pragmatische functie. Op een vanzelfsprekende manier gebruikten schrijvers hun pen ten dienste van niet-literaire doelstellingen. Domineedichters als J.J.L. ten Kate (1819-1889) en Nicolaas Beets (1814-1903) zorgden in hun poëzie niet alleen voor het zielenheil van hun lezers maar ook voor hun intellectuele opvoeding in meer algemene zin. Ze lichtten hen bijvoorbeeld in over actuele wetenschappelijke kwesties als de evolutieleer, de uitvinding van de bliksemafleider en het leven op de maan. En een sociaal bewogen schrijver als J.J. Cremer (1827-1880) aarzelde niet zijn literaire werk in te zetten voor het terugdringen van de kinderarbeid en van de sociale armoede.

Voor vrijwel alle auteurs was schrijven een nevenactiviteit; iets wat je naast je 'echte' werk deed. Nicolaas Beets, François HaverSchmidt (1835-1894) en J.J.L. ten Kate waren dominee; Cd. Busken Huet (1826-1886) ging na zijn domineeschap eraan te hebben gegeven, de journalistiek in; E.J. Potgieter (1808-1875) had een handelshuis; J.J. Cremer was toneelspeler. En de schaarse vrouwelijke schrijvers zoals A.G.L. Bosboom-Toussaint (1812-1886) hadden uiteraard – althans zo werd dat doorgaans gezien – in de eerste plaats de zorg voor het gezin.

Leescultuur

Hoe kwamen negentiende-eeuwse lezers in contact met literatuur? Zeker niet alleen via boeken. Die waren erg duur. Wel waren er leesgezelschappen (leesclubjes) die voor gezamenlijke rekening boeken kochten die onderling rondgingen. Ook waren er particuliere bibliotheken. Openbare bibliotheken en leeszalen bestonden nog niet. Verder kwamen ook literaire bijdragen in kranten en tijdschriften (feuilletons, korte verhalen, gedichtjes) aan de leesbehoefte tegemoet. Vooral de kranten werden steeds belangrijker voor het grote publiek, nadat de regering in 1869 het dagbladzegel (een vorm van belasting op kranten) had afgeschaft.

In de negentiende eeuw werd literatuur niet alleen in stilte en afzondering gelezen, er werd ook veel voorgelezen. In huiselijke kring bijvoorbeeld, door familieleden en vrienden. Zo kon één boek veel lezers tegelijk dienen en konden vrouwelijke consumenten, meende men, tegelijk ook nog iets nuttigs doen (verstellen of handwerken). Daarnaast waren er drukbezochte avonden waarop schrijvers voorlazen uit eigen werk. Sommigen maakten zelfs hele tournees en kregen door hun voordrachtskunst landelijke beroemdheid, zoals J.J. Cremer en Multatuli (pseudoniem van Eduard Douwes Dekker, 1820-1887).

Veel literatuur werd ook inderdaad geschreven om voorgedragen te worden. Dat geldt zeker voor de humoristische en ook wel aangrijpende verhalen zoals Cremer die schreef. Ook Multatuli zette met succes al zijn retorische talent in om zijn toehoorders van zijn politieke en maatschappelijke ideeën te overtuigen.

In het algemeen nam in de loop van de negentiende eeuw de belangstelling voor de literatuur in de moedertaal toe. Voorheen, tijdens de Franse overheersing onder Napoleon en daarvóór in de achttiende eeuw, werd door

AFBEELDING 1.1
*Het voordragen
van literatuur in
de negentiende
eeuw. Eene deftige
lezing, tekening uit
De Nederlandsche
Spectator, 1861.*

het meer ontwikkelde deel der natie – en dat was nu juist het deel dat las – vooral veel Franstalig werk gelezen. Tegelijk met die grotere belangstelling voor Nederlandstalige literatuur zien we in de loop van de negentiende eeuw ook de populariteit van de roman steeds groter worden: van stuiversroman-netjes tot literair hooggekwalificeerde romans en verhalen, het genre werd steeds meer en in steeds bredere sociale kring gelezen.

1.2 Politieke achtergronden

Politieke onrust

De hele negentiende eeuw door liet de buitenlandse politiek na de val van Napoleon in 1815 (de slag bij Waterloo) veel commotie zien. Die kan worden samengevat onder de termen van revolutie, opstand en oorlog. Nogal eens vormde een sterk romantisch nationalisme hiervoor de voedingsbodem.

Aan het begin van de negentiende eeuw lagen de Franse revolutie (1789) en de bloedige nasleep daarvan nog vers in het geheugen. Daarna zou er nog een groot aantal volgen. In 1830 brak in Parijs de Julirevolutie uit. Republikeinsgezinden wierpen barricades op en probeerden een revolutie te forceren. De opstand mislukte en Louis Phillippe werd tot koning uitgeroepen. In 1848 zag Parijs weer een opstand. De stad werd belegerd en Louis Phillippe moest het veld ruimen. Vooral toen in Frankrijk de republiek werd uitgeroepen en er op andere plaatsen opstanden uitbraken, begon er in behoudende kringen in Nederland zorg en angst te heersen. Zo herdacht de reactionairchristelijk denkende Isaac da Costa in zijn voordracht *1648 en 1848*, de bloedige gevolgen van de Tachtigjarige Oorlog waaraan de vrede van Munster ten slotte een einde maakte:

Achttienhonderd acht en veertig
 en de band der Staten sprong, –
 en de dam werd doorgebroken,
 die de Omwentelingszee bedwong!
 Legioenen volksvertreders
 zijn gewapend opgestaan!
 Troonen vielen, Vorsten vloden,
 schatten smolten en vergaan.
 Dreigend blik op 't aardrijk neder
 't rood der ondergaande zon!

Overigens bleef Frankrijk slechts korte tijd een republiek. In 1851 bracht een staatsgreep Napoleon de Derde als keizer op de Franse troon. Hij zou die tot 1871 blijven bezetten.

Intussen was er in 1860 in Amerika een burgeroorlog uitgebroken. Daarin vochten de Noordelijke Staten tegen de Zuidelijke, met als inzet de afschaffing van de slavernij. In 1865, toen de oorlog zijn einde bereikte, was die afschaffing een feit geworden.

In 1870 begon Frankrijk een oorlog tegen Duitsland. Die duurde maar kort en werd door de aanstichter zelf verloren. De Duitsers wisten op te rukken tot aan Parijs. De stad werd belegerd maar weigerde zich aanvankelijk, ook nadat de oorlog al zijn beslag gekregen had, over te geven. Ten slotte werd in 1871 de Franse republiek uitgeroepen. Deze hele kwestie deed de naam van Frankrijk als natie, in de rest van Europa en ook in Frankrijk zelf, geen goed. Frankrijk en het Franse volk konden daardoor nog gemakkelijker dan voorheen in verband gebracht worden met laakbare en gevaarlijke zaken als fysiek en moreel verval, chaos en opstand.

In de jaren 1853 tot 1856 woedde ook de zogenoemde Krim-oorlog, een strijd tussen Rusland en Turkije, die al snel het karakter kreeg van een Europees conflict omdat de grote West-Europese mogendheden ten gunste van Turkije intervenieerden. De hele eeuw door bleven opstand en revolutie voor velen reële bedreigingen. Voor anderen (de revolutionairgezinden) waren het juist aanvaardbare middelen om een betere wereld te realiseren.

Nederland en België: vereniging en afscheiding

Het negentiende-eeuwse nationalisme was niet alleen een belangrijk ingrediënt in de oorlogsideologie en de koloniale expansie, het stimuleerde ook het idee om kleine staatjes en vorstendommen tot één grote mogendheid samen te voegen. Zo ontstonden in de loop van de eeuw de grote naties Duitsland en Italië.

Ook in de Nederlandse politieke situatie speelden eenwording en opstand een belangrijke rol. En daarbij waren eveneens nationalistische gevoelens in het geding, die evenwel in de loop van de tijd een andere invulling kregen. Na de val van Napoleon in 1815, kreeg Europa op het congres van Wenen (1815) een nieuwe indeling. Daarbij werden de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden samengevoegd, om zo een groter bolwerk tegenover Frankrijk te laten ontstaan. In Nederland heerste er aanvankelijk ook inderdaad een verlangen naar een nationale staat onder een Oranjevorst, die als symbool van de nieuwe onafhankelijkheid zou dienen. Die vorst werd koning Willem I, zoon van de voormalige stadhouder Willem V. Hij kreeg het bewind over een nieuw geformeerde Groot-Nederlandse staat, bestaande uit een vereniging van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. De bedoeling was dat er op deze manier een bolwerk zou ontstaan tegen het nog steeds machtige Frankrijk. Daarbij speelde psychologisch gezien ook het beeld van een herleving van de Bourgondische eenheid van de Nederlanden uit de zestiende eeuw. Dit idee van één Groot-Nederland liep uit op een staatkundige mislukking. Dat kwam vooral omdat – het eerst in Zuid-Nederland – een romantisch nationalisme de kop begon op te steken dat zich niet in het concept van een grote Nederlandse staat kon vinden, maar z'n wortels in het zuiden of in het noorden zocht.

In Zuid-Nederland begon men zich steeds sterker te verzetten tegen wat gezien werd als het Nederlandse bewind van Willem I. In 1830, kort na de Julirevolutie in Frankrijk, ontstond er in Brussel een onafhankelijkheidsopstand. Die opstand werd vanuit het noorden al snel geïnterpreteerd als een

AFBEELDING 1.2
*Kapitein Jan van
 Speyk laat zichzelf
 en zijn schip de
 lucht in vliegen, na
 gestrand te zijn iets
 ten noorden van
 de stadsmuren van
 Antwerpen.
 Schilderij.*

aanval van de Belgen op Holland. Hij betekende het begin van de scheiding tussen Nederland en België. Na de tiendaagse veldtocht van 1831, een militaire poging van de kant van de koning om Nederland en België geannexeerd te houden, werd de afscheiding onvermijdelijk. In 1839 ten slotte werden Nederland en België officieel twee onafhankelijke staten. Ook voor Nederland werkte dit alles een toename van een nationaal gevoel in de hand. Na de scheiding heerste zelfs het idee dat het nu weer mogelijk was om het eigen nationale karakter te herwinnen, weer 'zichzelf' te zijn.

De literatuur die uit de botsing met de Belgen ontstond, wordt soms *citadelpoëzie* genoemd, met een verwijzing naar de verdediging van de citadel van Antwerpen door de Nederlandse generaal Chassé. Met veel pathos bezongen dichters ook het optreden van de legendarisch geworden Van Speyk: de man die zichzelf en zijn schip de lucht in liet vliegen. In een gedicht dat Adriaan van der Hoop (1827-1863) over hem maakte, staat beschreven hoe de held het niet kan aanzien dat de Nederlandse vlag door opdringende Belgen wordt geschonden.

Dat stort hem als met slangenbeten
 Een doodlijk gif in 't ziedend bloed.
 Hy vouwt de handen biddend samen
 Tot Hem, die alles 't aanzijn gaf,
 Ontsluit ze en met de beë van AMEN
 Trekt hy op 't kruid het vuurtuig af.
 Eén vonk – één vlam – twee dondervlagen –
 Dan diepe stilte op stroom en wal.
 't Schip is in splinters weggeslagen;
 Maar Hollands vlag zoo hoog gedragen,
 dat haar geen vijand schenden zal.

In België kreeg het nationalisme bij een deel van de Vlamingen de vorm van een flamingantistische (sterk pro-Vlaamse) gezindheid. Het was een reactie op het feit dat na de scheiding het Frans door de heersende groepen vanzelfsprekend beschouwd werd als de nationale taal van België. De Vlaams-gezinden beschouwden echter de Vlaamse nationaliteit als de kern van de oeroude Belgische volksgeest. Het was een benadering die zich vooral sterk in intellectuele kringen en daarmee ook op het terrein van de literatuur manifesteerde. In handen van schrijvers als Hendrik Conscience (1812-1883) en Max Rooses (1839-1914) werd de roman een wapen in de strijd voor emancipatie van het Vlaamse volksdeel en van de Vlaamse cultuur. De zogenoemde Vlaamse Beweging kwam op voor de rechten en de waarde van een eigen taal en cultuur. Ze kreeg al snel het karakter van een emancipatiebeweging die zich inzette voor de verbetering van de situatie waarin het lagere, vaak Vlaamstalige, volk verkeerde. Jan Frans Willems (1793-1846) met zijn berijmde oproep *Aen de Belgen* (1818) werd wel de vader van de Vlaamse Beweging genoemd. De resultaten van deze beweging lieten op zich wachten; tot ver in de twintigste eeuw werd de strijd doorgezet. Problematisch daarbij was ook steeds de vraag in hoeverre de dialectische streektaal een plaats moest hebben in deze emancipatie, of dat er vooral gestreefd moest worden naar een soort van ABZN (Algemeen Beschaafd Zuid-Nederlands) als tegenhanger van het noordelijke ABN (Algemeen Beschaafd Nederlands).

1.3 Sociaaleconomische achtergronden

In de loop van de negentiende eeuw zien we ook in Nederland de moderniteit haar beslag krijgen. Langzaam maar zeker gingen moderne middelen van transport en communicatie (stoomvaart, spoorwegen, machines, telegraaf, gemechaniseerde drukpers) en stedelijke concentratie het beeld bepalen van een door snelheid, dynamiek en massaliteit geregeerde samenleving.

In Nederland kwam de industrialisatie in de tweede helft van de negentiende eeuw pas langzaam op gang; veel langzamer bijvoorbeeld dan in de Verenigde Staten en Engeland waar zich al vóór 1850 hele fabriekssteden hadden ontwikkeld. Ook België lag op dat punt vóór op Nederland.

Toen in Nederland de industrialisatie eenmaal in ontwikkeling was gezet, werd de trek naar de stad, die de hele eeuw door al aanwezig was, nog versterkt. In het algemeen begon de stad op de plattelandsbevolking een steeds grotere aantrekkingskracht te krijgen, niet alleen als mogelijkheid om werk te vinden, maar ook als aantrekkelijk centrum van cultuur en vermaak. De stedelijke bevolkingsgroei deed de verpaupering toenemen. De literatuur van de negentiende eeuw geeft gestalte aan het kommervolle bestaan van de lagere klassen van de maatschappij. Hun leefsituatie was uiterst benard, vergelijkbaar met de toestand in de derde wereld nu. Schrijvers getuigden van dit menselijk leed in de vorm van sociaal bewogen gedichten en verhalen. Liefdadigheid en volksopvoeding als middelen tot verbetering, staan daarin

AFBEELDING 1.3
De familie Kegge
 uit de *Camera Obscura* van Nicolaas Beets. Illustratie door F. Carl Sierig.

centraal. Zelden of nooit worden er revolutionaire maatregelen tot hervor-
 ming in voorgestaan.

Nederland was in de negentiende eeuw een standenmaatschappij, waarin iedereen zijn plaats kende, of verondersteld werd te kennen. Stand was niet zozeer (of in elk geval niet alleen) een kwestie van inkomen, maar vooral van geboorte. Die bepaalde tot welke sociale laag je behoorde. En naar die positie had je je te gedragen, uiterlijk en innerlijk, met inachtneming van alle rechten en plichten die daarbij hoorden. Vanuit deze visie heeft Nicolaas Beets in zijn verhaal 'De familie Kegge' (uit de *Camera Obscura*) een tamelijk compleet beeld gegeven van de Nederlandse standenmaatschappij in al haar schakeringen, van hoog tot laag. In de negentiende eeuw werd sociaal gedrag, sterker dan wij ons nu misschien kunnen voorstellen, in hoge mate bepaald door wat wel en wat niet passend geacht werd. Daarbij speelden naast de factor stand ook die van het geslacht een belangrijke rol. Voor vrouwen golden andere regels dan voor mannen.

Het spreekt voor zich dat botsingen met deze door regels en wetjes geregeerde burgerlijke moraal niet uitbleven. Ook daar geeft de literatuur van deze periode gestalte aan, zij het met mate. Romans als *De lotgevallen van Klaasje Zevenster* (1865-1866) van Jacob van Lennep (1802-1868) en vooral *Lidewyde* (1868) van Cd. Busken Huet (1826-1886) zijn voorbeelden van boeken die in de ogen van het negentiende-eeuwse lezerspubliek op (of over) de grens lagen van het betamelijke: het eerste speelt voor een gedeelte in een bordeel en het tweede behandelt het thema van een overspelige liefde.

1.4 Godsdienst

Vernieuwingen binnen het protestantisme

Groot was het belang van de dominees. Zij vormden een belangrijk deel van de intellectuele elite. Daar kwam bij dat zij in direct contact stonden met een breder, niet altijd geschoold publiek. Vanuit deze situatie konden zij als volksopvoeders gemakkelijk een soort van brugfunctie vervullen.

In Nederland was de Nederlands Hervormde Kerk het overheersende en toonaangevende kerkelijke instituut. Daarnaast was er een aantal minder gezaghebbende protestantse kerkelijke gemeenschappen, zoals de Remonstrantse Broederschap, de Evangelisch Lutherse Kerk en de Doopsgezinden. In de loop van de negentiende eeuw kwam daar nog een aantal nieuwe afsplitsingen bij. Nederland is daar als het ware beroemd om. Veel van die nieuwe kerkgemeenschappen verenigden zich in 1869 in de Christelijk Gereformeerde Kerk.

In de negentiende eeuw liet Nederland op godsdienstig gebied naast deze afsplitsingen ook een aantal invloedrijke vernieuwende stromingen zien. In de eerste helft van de negentiende eeuw was dat de beweging van het Reveil. Deze godsdienstige lekenbeweging, die zijn oorsprong vond in Zwitserland, kan gezien worden als een reactie op het rationalisme en de verlichting. Het Reveil pleitte voor een persoonlijk doorvoeld christendom. Het is de wijze, zou men kunnen stellen, waarop de romantiek zich op religieus terrein manifesteerde. Dogmatiek werd naar het tweede plan gedrongen. Het geloof was niet alleen en zeker niet in de eerste plaats een zaak van kerk en kansel; het moest vooral de dagelijkse levenspraktijk doordringen. Wat dit laatste betreft, zien we dat ook sociale initiatieven (liefdadigheid, volksopvoeding) in dit kader een plaats kregen. Belangrijke schrijvers die deze beweging in Nederland hebben uitgedragen en gestalte hebben gegeven, zijn Willem de Clerq (1795-1844), Willem Bilderdijk (1756-1831) en diens discipel Isaac Da Costa (1798-1860).

In de tweede helft van de eeuw manifesteerde zich nog een andere vernieuwing op godsdienstig gebied: het modernisme. Deze richting werd juist weer sterk gekleurd door een rationalistische benadering en in hoge mate gestimuleerd door de wetenschappelijke ontdekkingen die de eeuw tot dan toe had laten zien. Met een beroep op de

AFBEELDING 1.4
De vroegpreek.
*Spotprent door
Anthony de Vries.*

rede en het gezonde verstand verzette het modernisme zich tegen elke vorm van dogmatisme en principiële orthodoxie. Het wilde juist een verzoening tussen geloof aan de ene kant en filosofie en wetenschap aan de andere kant. Vanuit deze visie werd ook de bijbel aan een historisch-kritisch onderzoek onderworpen, getuige bijvoorbeeld de *Brieven over den Bijbel* (1858) van Cd. Busken Huet. Een dergelijke houding kon gemakkelijk leiden tot geloofstwijfel en tot het verlaten van de kerk. Dit zien we bij schrijvers als Cd. Busken Huet en A. Pierson (1831-1896). Pierson heeft zijn eigen ontwikkeling in dit opzicht geschetst in de roman *Adriaan de Mèrival* (1868).

De katholieke emancipatie

De tweede helft van de eeuw laat ook de emancipatie zien van de Nederlandse katholieken, die tot dan toe maatschappelijk gesproken een onderschikte rol hadden gespeeld. Van belang in dit opzicht was de herinvoering in 1853 van het bisschoppelijk bestuur, die bij het protestantse volksdeel overigens veel verontwaardiging wekte. Belangrijke figuren in de emancipatie van de Nederlandse katholieken waren de schrijver J.A. Alberdingk Thijm (1820-1889) en de priester-politicus H.J.A.M. Schaepman (1844-1903). Deze ontwikkeling kan gezien worden als het begin van de verzuiling, die in de twintigste eeuw verder zijn beslag zou krijgen en die zou leiden tot aparte organisaties op alle terreinen van het openbare leven (van vakbond tot zangvereniging), louter op basis van de levensovertuiging.

Anders was de situatie in België. Dat was van oudsher een katholiek land en sloot in dat opzicht aan bij de zuidelijke provincies van Nederland. Het gezag van de katholieke kerk en de daaraan verbonden kerkelijke autoriteiten was in België groot en van een principiële scheiding tussen godsdienst en staat was weinig zichtbaar. Wel manifesteerden zich ook daar antiklerikale bewegingen en tekenden liberalen er protest aan tegen de macht en de bevoogding van de kerk.

In Nederland en België leidde bij sommigen een toenemende reserve tegenover de kerk tot ontkerkelijking, geloofsafval en zelfs tot vrijdenkerij.

Antikerkelijke propaganda kwam in Nederland vanaf 1855 via het tijdschrift *De Dageraad*. Het breken met de kerk en vooral met het geloof werd door de betrokkenen over het algemeen als zeer problematisch ervaren, getuige bijvoorbeeld Multatuli's 'Gebed van den onwetende' (1861) met de regel: 'O God... er is geen God!'. Een meer vanzelfsprekend, als bevrijdend ervaren agnosticisme op ruime schaal vinden we pas veel later, in de loop van de twintigste eeuw; eigenlijk pas na de Tweede Wereldoorlog.

1.5 Wetenschap en filosofie

De wetenschap en de technologie maakten in de loop van de negentiende eeuw grote vorderingen. Veel wetenschappelijke ontdekkingen en grootschalige toepassingen op het gebied van industrie, verkeer en gezondheidszorg die in onze samenleving nu een vaste en vanzelfsprekende plaats hebben ge-

kregen (waterleiding, riolering, stoommachine, trein, elektriciteit, telegraaf, inenting, enzovoort) stammen uit de negentiende eeuw. Het vertrouwen in de macht van de wetenschap en in de toekomstige vorderingen die deze nog zou maken, was in het algemeen, ook in niet-wetenschappelijke kring, groot. De gedachte heerste dat wetenschap en vooruitgang hand in hand gingen. Wel werden er vooral van de kant van de orthodoxie ook negatieve geluiden vernomen, waarbij aan de bijbel ontleende argumenten in het geweer werden gebracht.

De natuurwetenschappen en hun methodiek die gericht was op het formuleren van eeuwige wetmatigheden, gingen voor alle wetenschappen steeds meer een voorbeeldfunctie vervullen. Dat gold allereerst voor de biologie en voor de geneeskunde. Daar werden bijvoorbeeld erfelijkheidswetten geformuleerd en werd getracht de wetmatigheid van de evolutie vast te stellen (Charles Darwin). Maar die voorbeeldfunctie gold ook voor de geschiedwetenschap en de kunst- en de literatuurgeschiedenis. Ook binnen die wetenschapsgebieden ging men geloven dat het mogelijk was de wetten van oorzaak en gevolg die geleid hadden tot een bepaalde historische ontwikkeling, op het spoor te komen.

Deze wending in de richting van het natuurwetenschappelijke onderzoeksmodel stond in nauw verband met een nieuwe richting in de filosofie: het positivisme.

Deze filosofische overtuiging (die in de jaren 1830 door de Franse filosoof August Comte was vormgegeven) gaat uit van de gedachte dat alleen die vragen zinvol zijn, want beantwoordbaar, die zich bezighouden met de zichtbare, zintuiglijk waarneembare verschijnselen. Daarmee verschoof de metafysica die juist vragen stelde naar de onzichtbare kern der dingen en die de eerste helft van de eeuw ook in de literatuur prominent aanwezig was geweest, meer naar de achtergrond. Tegelijk werd de gedachte dat wetenschap en geloof twee gescheiden gebieden waren, steeds meer manifest. Wel werden er van de kant van de modernistische theologie, zoals gezegd, pogingen ondernomen om die kloof die zich steeds sterker begon af te tekenen, te overbruggen.

In feite laat de periode van 1830 tot 1880 twee filosofische grondhoudingen zien: die van het idealisme (gericht op het metafysische) en die van het empirisme (gericht op het zintuiglijk waarneembare). De eerste domineert in een stroming als de romantiek, terwijl de tweede het fundament vormt voor het realisme. Maar meteen moet daaraan worden toegevoegd dat beide artistieke stromingen in deze periode een nauwe verbinding met elkaar aangingen en dat in de Nederlandse literatuur de idealistische grondhouding de overheersende was. Na 1880 werd dat anders. Dan zou het positivistisch-deterministische denken zich in de literatuur – vooral in de naturalistische roman – prominent gaan manifesteren.

1.6 Indeling in richtingen en stromingen

Situering in de tijd

De volgende twee hoofdstukken zullen nader ingaan op de stromingen en richtingen die de Nederlandse literatuur van 1830 tot 1850 en van 1850 tot 1880 laat zien. In concreto gaat het hier om de romantiek (van 1830 tot 1850) en het realisme (van 1850 tot 1880). Vooraf zijn enkele algemene opmerkingen op hun plaats.

In studies en beschouwingen over de West-Europese literatuur als geheel wordt de romantiek gesitueerd in de jaren 1800-1830. Voor de Nederlandse literatuur gelden evenwel de latere jaartallen van 1830 tot 1850. De begrenzing naar boven toe is moeilijk scherp te trekken, omdat de romantiek, zoals dat heet, zo lang is blijven doorwerken. Maar ook bij de begrenzing naar onderen liggen de zaken niet zo zwart-wit. Sommige van de verschijnselen die typerend zouden zijn voor de romantiek, hebben zich in feite al in de loop van de achttiende eeuw ontwikkeld. De hier gehanteerde tijdsafbakening wil dan ook niet meer zijn dan een markering bij benadering, om wat houvast in de tijd te bieden. Deze markering wil niet zeggen dat er vóór 1830 en ná 1850 geen romantisch werk geschreven werd en ook niet dat in Nederland en Vlaanderen alles precies gelijke tred hield. Soms liep Vlaanderen iets voor op Nederland (de romantiek manifesteerde zich daar een paar jaar eerder), soms bleef Vlaanderen even achter (de jongere generatie van na 1880 was in Nederland iets eerder actief dan in Vlaanderen).

Maar over het algemeen zien we dat in Nederland zowel als in Vlaanderen rond 1830 de romantiek de kop op steekt. Rond die datum begint de stroming een punt van beschouwing en discussie te worden en worden er werken geschreven die zich in een romantisch kader laten plaatsen. Na 1850 is het hoogtepunt van de romantiek voorbij. De literatuur gaat dan steeds meer realistische tendensen vertonen. Dit realisme wordt na 1880 op het terrein van het verhalende proza op een meer rigoureuze manier voortgezet in het naturalisme. Het eindpunt van de in de eerste drie hoofdstukken besproken periode – 1880 – wordt aangegeven door de opkomst van een nieuwe schrijversgeneratie: de Tachtigers.

Vermenging van richtingen en stromingen

Een bijkomende complicerende kwestie is dat de Nederlandse romantische literatuur ook vaak kanten laat zien die minder gemakkelijk met de romantische poëtica in overeenstemming zijn te brengen. Zo toont romantisch werk nogal eens zogenaamde biedermeierelementen en is er humor te vinden, niet alleen in realistisch maar ook in romantisch werk. Dit maakt het niet altijd even gemakkelijk romantiek en realisme van elkaar te scheiden.

De afzonderlijke behandeling en invulling van de literaire stromingen en richtingen betekent dus zeker niet dat alles zich in werkelijkheid ook zo helder en overzichtelijk van elkaar onderscheidde. Integendeel, in de praktijk van de literatuur zullen we zien dat stromingen in verdunde of vermengde

vorm in de praktijk gebracht werden. Je kunt je bijvoorbeeld afvragen hoe romantisch de Nederlandse literatuur uit de jaren dertig en veertig nu eigenlijk wel was in vergelijking met die uit Frankrijk of Duitsland. En ook in hoeverre in de Nederlandse romantiek oudere achttiende-eeuwse verlichtingsidealen in feite toch niet de boventoon voerden. Kortom, het blijft bij dit soort afbakeningen in literaire stromingen steeds een kwestie van meer of minder.

Het onderscheiden van stromingen en richtingen zoals hier in dit boek gebeurt, moet dan ook nadrukkelijk gezien worden als een historisch gefundeerd hulpmiddel om een groot caleidoscopisch zich ontwikkelend geheel van werken en genres enigszins in kaart te brengen. Tegelijk biedt een dergelijke beschrijving ook een mogelijkheid om de Nederlandse literaire productie te vergelijken met die uit het buitenland, waarvoor doorgaans dezelfde stromingsaanduidingen gehanteerd worden.

Nog een laatste punt: naast dingen die veranderen zijn er in de literatuur van een tijdvak ook dingen die gelijk blijven en die verschillende stromingen telkens weer laten zien. Voor de periode van 1830 tot 1880 is dat in de eerste plaats het moralisme waarvan de Nederlandse literatuur doortrokken bleef en in de tweede plaats de belangrijke rol die de traditionele retorica (de leer van het overtuigen) en de daarmee gepaard gaande taaltechnieken in het werk van veel auteurs bleef spelen. Het waren juist deze twee aspecten waartegen de literatuur van na 1880 zich in eerste instantie zou gaan keren. Verder zullen we zien dat de esthetische drie-eenheid van het Goede, het Ware en het Schone, als de drie normen waaraan de kunst zou moeten voldoen, de hele periode door bleef gehandhaafd en ook na 1880 nog werd verdedigd.